

Посилання

1. А.Е.К. М.И. Драгомиров – генерал-губернатор (Из отрывочных воспоминаний) / Е.К. А[ндреевский] // Русская старина. – 1913. – Т. 153. – С. 579-586.
2. А.Е.К. М.И. Драгомиров – генерал-губернатор (Из отрывочных воспоминаний) / Е.К. А[ндреевский] // Русская старина. – 1913. – Т. 154. – С. 165-171, 318-324.
3. Витте С.Ю. Воспоминания. В 3-х т. / С.Ю. Витте. – Л.: Государственное изд-во, 1924.
4. Всеподданнейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – [К., 1901]. – 17 с.
5. Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – 410 с.
6. Киевская газета. – 1905. – 25 октября. – № 294. – С. 2.
7. Леонтьев А. По поводу статьи А.Е.К. «М.И. Драгомиров – генерал-губернатор» / А. Леонтьев // Русская старина. – 1914. – Т. 158. – № 6. – С. 611-614.
8. Мардарьев Н.Г. Нечто из прошлого (Из воспоминаний бывшего цензора) / Н.Г. Мардарьев // Голос минувшего. – 1916. – № 5-6. – С. 372-391.
9. Матвієнко А. Генерал Михайло Драгомиров / Андрій Матвієнко // Пам'ять століть. – 1998. – № 4. – С. 93-105.
10. Матвієнко А.А. Драгомиров і Україна / А.А. Матвієнко // УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 112-126.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Київ, ф. 442, оп. 628, спр. 630, арк. 85.
12. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк: Українська вільна Академія наук у США, 1955. – 504 с.
13. Шандра В.С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – поч. XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.06 / В.С. Шандра. – К., 2002. – 455 с.
14. Шевчук А. Земельний устрій чиншовиків Волинської губернії за законом 1886 р.: політика царської влади стосовно національної меншини / Андрій Шевчук // Волинські історичні записки. Т. 1. – 2008. – С. 142-150.

Иванова В.А. Деятельность М.И. Драгомирова в должности киевского, волынского и подольского генерал-губернатора

В статье рассматриваются основные социально-политические и экономические инициативы М.И. Драгомирова во время его пребывания в должности киевского, волынского и подольского генерал-губернатора (1898-1903).

Ключевые слова: Михаил Иванович Драгомиров, киевский, волынский и подольский генерал-губернатор, Юго-Западный край, реформа земского самоуправления.

Ivanova V.O. The activity of M.I. Drahomyrov in the post of Kyiv, Volyn' and Podillia governor general

The article deals with the basic socio-political and economic initiatives of M.I. Drahomyrov during his tenure of office as the Kyiv, Volyn' and Podillia governor general (1898-1903).

Key words: Myhailo Ivanovych Drahomyrov, Kyiv, Volyn' and Podillia governor general, South-Western region, the reform of local self-government.

11.03.2013 р.

УДК 94(477):347.97/.99«179/184»

М.О. Мельник

ДІЯЛЬНІСТЬ ГЛУХІВСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ В КІНЦІ ХVІІІ - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

На тлі досліджень питання функціонування судової системи Російської імперії кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., використовуючи фондівий матеріал Державного архіву Сумської області, автор розглядає діяльність Глухівського повітового суду у зазначений період та окреслює специфічні особливості у роботі судових органів визначеного регіону

Ключові слова: судові органи, повітовий суд, дворяни, кріпосні акти, канцелярські службовці.

Як свідчить історія, кожна держава та суспільство, які є справді соціальними, демократичними та правовими, повинні мати компетентне, правомірне та ефективне місцеве правосуддя. У цьому можна переконаватися, спостерігаючи правовий досвід переважної більшості розвинутих західноєвропейських країн, де давно вже існують місцеві судові установи, наближені до населення. Сучасний процес удосконалення та реформування судової системи України зумовлює живий інтерес до широкого кола тем, пов'язаних із вивченням історичного досвіду цієї галузі.

Залучаючи до наукового обігу мало досліджені, а іноді взагалі невідомі джерела, вчені намагаються розкрити особливості правової історії нашої держави та окремих її регіонів. Це стосується і матеріалів повітових судів, що почали функціонувати на території України у кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. Вивчаючи державні установи в Україні, А. Ханенко приділяв увагу і судочинству. Досліджуючи діяльність його органів у ХVІІІ-ХІХ ст., він згадує і повітові суди, однак інформація про них зводиться до опису складу та повноважень [1]. Окрему увагу повітовим судам як складової судочинства зазначеного періоду було приділено істориком Н. Єфремовою. Висвітливши коло питань, що входили до компетенції цих судів, дослідниця показала їх еволюцію в процесі змін судової системи, які відбувалися в той час [2, 96-191]. Склад та компетенцію повітових судів досліджував американський історик Р.С. Уортман. Він проаналізував службовий досвід секретарів та суддів повітових судів першої половини ХІХ ст., їх соціальне походження, окремі аспекти їх матеріальних статків тощо. Але подані автором дані територіально стосуються лише російських губерній [3].

Територія ж і суспільство Лівобережної України, які підпорядковувалися загальним законом Російської імперії, все ж таки мали свою специфіку в управлінні. Використовуючи фондівий матеріал Державного архіву Сумської області [4], автор ставить за мету розглянути діяльність Глухівського повітового суду у зазначений період та визначити специфічні особливості у роботі судових органів окресленого регіону.

У системі судочинства Російської імперії кінця

XVIII – XIX ст. повітовий суд виявився однією з найусталеніших установ. У 1797 р. були ліквідовані всі суди другої інстанції – верхній земський суд, губернський магістрат, верхня розправа та верхній надвірний суд, а палати кримінального суду та палати цивільного суду об'єднані під загальною назвою палати суду і розправи. Трохи пізніше, у 1801 р., були ліквідовані нижні земські суди, управи благочиння та нижні розправи, а палати суду і розправи перейменовувалися в палати кримінального та цивільного суду. Практично вся судова система зазнала змін. Незмінними залишалася тільки найвища судова установа імперії – Сенат та суди першої інстанції, серед яких були і повітові суди [5, 75].

Глухівський повітовий суд був створений у 1775 р. на підставі «Учреждения о губерниях» Катерини II. Діяльність губернського та воеводського судів викликала нарікання дворян, які хотіли мати свій власний дворянський суд. Ідучи назустріч побажанням дворянства, Катерина II створила виборні дворянські суди: повітовий суд і верхній земський суд [4, 1].

Повітовий суд був судом першої інстанції. До його складу входили повітовий суддя та два засідателі, які обиралися дворянством і затверджувалися губернатором [6, 134]. Але самі вибори згідно з ст. 66 «Учреждения о губерниях» доповнювалися санкцією губернатора: «Уездный или окружной судья и земский исправник, или капитан выбираются дворянством чрез всякие три года, и представляются от оного правителю, и буде за ними нет явного порока, то губернатор подтверждает дворянский выбор» [7, 179]. На таких самих умовах обиралися і затверджувалися засідателі. Виборцями виступали виключно дворяни.

До 1831 р. повітові судді обиралися на трирічний, а потім – шестирічний термін дворянами, які мали право голосу у повітових зборах. Їм допомагали два засідателі, участь яких у судових процесах була номінальною або зовсім незначною. До виборів допускалися і мали право голосу дворяни, яким виповнилося 25 років і які мали власне село та дослужилися до обер-офіцерського чину. Пасивне виборче право, щоб бути обраним, мали ті, хто отримував зі своїх володінь прибутку не менше 100 крб. [8, 105]. Як зазначалося, до виборів допускалися лише ті, хто вже отримав перший офіцерський чин (14-го класу). Тому від виборів звільнялись дворяни, які не служили. Оскільки кар'єра величезної маси провінційного дворянства проходила у військовій службі, відставні офіцери складали більшість кандидатів на посаду [3, 149].

Засідання повітового суду за звичайних обставин проводилися «в три терміни»: перший – з 8 січня до Страсного тижня, другий – після Трійці до 27 червня і третій – від 2 жовтня до 18 грудня. В окремих випадках (за наказом губернатора чи іншої вищої інстанції) повітовий суд проводив додаткові засідання. Також при повітовому суді

обов'язково існувала дворянська опіка. Ця установа була самостійною у виконанні своїх функцій, щоправда, ряд справ вирішувала за допомогою цього суду. Опіка складалася з голови – повітового предводителя дворянства, повітового судді та дворянських засідателів повітового суду [9, 212].

До компетенції повітового суду відносилися: кримінальні та цивільні справи осіб всіх станів, окрім купців та міщан, виключаючи справи, що складали предмет відомства або особливих судових місць та установ, або суду другого ступеня (інстанції); укладання кріпосних актів у межах та за правилами, що були викладені у Зводі цивільних законів; утримання та збереження межових планів і книг; розпорядження про введення у володіння нерухомими маєтностями, які знаходилися у повіті, в спадок, за купчими, закладними, дарчими записами та іншими актами.

Ініціатива у порушенні справи не належала повітовому суду. Він відкривав провадження у випадках скарг чи позовів приватних осіб або стряпчих (у XVIII – першій половині XIX ст. – урядовець при губернських прокурорах, який здійснював судовий нагляд у повітах); повідомлення іншого суду; наказу намісницького правління губернії, в якій знаходився суд, палати Генерального або верхнього земського судів.

Повітовому суду було надане право остаточно вирішувати лише незначні цивільні справи, сума позову яких була меншою 25 крб. По інших справах незадоволені його рішенням сторони могли передати їх на розгляд у верхній земський суд.

Апеляційною та ревізійною інстанціями щодо повітового суду був верхній земський суд, після його ліквідації – палати цивільного та кримінального суду, а на території Малоросії – Генеральний суд (тільки у 1796-1831 рр.).

Указом Олександра I від 9 вересня 1801 р. окрім повітового судді та двох засідателів від дворянства у повітових судах додавалися два засідателі, обрані від поселен [10, 223].

Окрім справ, що відносилися до судової сфери, повітовий суд вирішував певні питання також по поліцейському та так званому казенному управлінню: свідоцтва повітового казначейства; видачу ярликів (дозволів) на провезення вина тощо [9, 206-207].

Серед повітових суддів можна виділити дві категорії: відставний офіцер без досвіду (або з дуже малим досвідом) цивільної служби та чиновник-недворянин, призначений місцевим урядом і майже не контактуючий з місцевим дворянством. Широке розповсюдження обох типів символізувало посилення негативного ставлення у дворянському середовищі до служби у повітових судах [3, 152].

Багато чиновників служили лише для отримання чинів, аби здобути право на дворянство. Лише близько половини канцеляристів виконували свої

обов'язки, але й вони часто відлучалися від служби для вирішення особистих проблем (і нерідко на досить тривалі терміни). Батько відомого історика О.М. Лазаревського Матвій Ілліч, який служив у повітовому суді на різних посадах, згадував, що важко було виконувати свої обов'язки через товаришів по службі, які не відповідали своїй посаді. Йому доводилося знаходити причини, навіть щоб утримати на робочому місці, деяких членів суду, які часто поспішали несвоєчасно залишити його для вирішення особистих питань, що «часто не робили честі їхній посаді». Причому відлучалися з установи, як правило, тоді, коли в суді їхня присутність була вкрай необхідна (наприклад, для підпису документів по справах, що вимагали якнайшвидшого вирішення). Нерідкими були випадки, коли представники українського козацтва або інших вільних верств населення влаштовували своїх синів, які закінчили сільську школу, на службу до повітового суду канцеляристами. З часом вони могли отримати чин колезького реєстратора, губернського секретаря і навіть вище. У таких випадках ці канцеляристи та їхні нащадки звільнялися вже назавжди від податних рекрутських та інших повинностей [11, 70-71].

Протягом 25-26 серпня 1859 р. губернатором Чернігівської губернії проводилася ревізія державних установ у Глухівському повіті. Першим було перевірено стан справ у Глухівському повітовому суді. Виявилося, що його робота здійснювалася на незадовільному рівні і основна кількість нарікань стосувалася низької оперативності (це було одне з найбільш розповсюджених зауважень). Зокрема, надто повільно відбувалися «отписка и исполнение вступающим бумагам», особливо у тих випадках, коли ситуація вимагала термінового реагування. Наприклад, по рапорту Чернігівського земського суду, отриманому 2 січня 1859 р., Глухівським повітовим судом відповідна резолюція була зроблена вчасно, але доповідь про це була надана лише 20 березня [12, 153].

Неякісно виконували свої функції канцелярські службовці: часто не вказували у вже вирішених цивільних і кримінальних справах, коли саме рішення було прийняте; велика кількість документів не була завірена підписами столоначальників.

Поруч із швидким вирішенням кримінальних справ відбувалося надто повільно вирішення цивільних. Прикладами можуть бути дві цивільні справи. Справа за позовом козачки Коржової на козака Ковбасу за незаконне користування прибутками з маєтку Коржової була закінчена 20 квітня 1859 р., але запис про таке рішення повітового суду в матеріалах справи датується аж 2 липня. Інша справа про заорювання поміщицею Шечковою шляху поміщика Дергуна розглядалася протягом 22 грудня 1858 р. – 27 лютого 1859 р., але так і не отримала логічного завершення за

недостатністю матеріалів, після чого була надіслана до Глухівського земського суду на доопрацювання лише 19 березня 1859 р. [13, арк. 14].

Зазвичай, у відповідній реєстраційній книзі повинні були записуватися всі кріпосні акти, які здійснювалися повітовим судом, що зазначав своїм підписом наглядач задля підтвердження відповідності запису оригінальним документам. На жаль, у Глухівському повітовому суді навіть цього не робили [12, 153].

Вищезазначене свідчить, перше за все, про низьку професійну підготовку чиновників і канцелярських службовців Глухівського повітового суду. Всі вони погано орієнтувалися в самій процедурі виконання діловодства: не могли правильно і по формі заповнити документи, при винесенні рішення часто не посилалися на закон, згідно з яким рішення приймалося.

Право стягнень з повітового суду (як і з інших судових місць) належало виключно губернському правлінню. Навіть у тих випадках, коли питання про незадовільну роботу повітового суду розглядали палати і вони ж виносили рішення про накладання стягнення, остаточний висновок робило губернське правління. Повітовий суд міг оскаржити подібне рішення, подавши скаргу до Сенату (вищої судової інстанції Російської імперії). Якщо виявлялося, що стягнення не відповідало провині, то воно накладалося на того, хто це стягнення визначив (в даному випадку – на губернське правління) [9, 211].

Коли поставало питання про підвищення тих чи інших чиновників, губернська адміністрація складала перелік таких людей, вказувала чини, до яких ті дослужилися, і разом з т. зв. формулярними (послужними) списками надсилала до Державного Сенату.

Указом Сенату від 16 листопада 1821 р. повідомлялося про нагородження чинами більш ніж 200 чиновників різних установ Чернігівської губернії, з яких 84 особи служили саме у повітових судах [14, арк. 69-71]. Зазначалося, що «... служителів у цій Губернії призначити: ... Суддів Повітових: Ніжинського Підсудка Харлампія Папченкова, Возного Михайла Падуна, у числі канцелярських служителів: Пилипа Мазурова, Якова Кониського, Глухівського Федора Єремєєва, Григорія Гордієвського, Борзенського Івана Щерба, Стародубського Федора Усова, Кирилу Ноздра, Мглинського Пилипа Сіюкіна, Кролевецького Юхима Рахочого, Прокопа Федченка, Парфена Федорівського, Сосницького Михайла Демидовського, Якова Дашинського, Суразького Олександра Дублянського, Миколу Лисаневича, Новозибківського Андрія Якубовича, Козелецького Леонтія Безпалого... В Колезькі Реєстратори: ...Кролевецького Повітового Суду Платона Огієвського...» [15, арк. 69-70].

Гострою проблемою для повітових судів як на українських землях, так і по всій імперії,

було їх матеріальне забезпечення. За спогадами М.І. Лазаревського, ще на початку XIX ст. члени повітових судів та канцелярські служителі не отримували платні за свою роботу. Навіть на канцелярські матеріали кошти не виділялися. Всі потреби задовольнялися за рахунок осіб, які судилися і зобов'язувалися надавати папір, сургуч тощо на виробництво своєї справи. Користуючись цим, суд часто стягував більше таких матеріалів, ніж було потрібно, і таким чином забезпечував себе матеріалами для внутрішнього користування (складання формулярних списків, звітів, листування з іншими установами тощо).

У вигляді жалування члени суду і канцелярські служителі користувалися доходами від тяжких та кріпосних справ. Такий порядок був установлений у статутному законі, але був сформульований дуже нечітко, що змушувало фактично торгуватися про розмір доходу працівників суду з особами, які повинні були сплачувати його за вирішення справи. Але, за словами М.І. Лазаревського, коштів, що отримувалися таким чином, як правило, вистачало для утримання працівників повітових судів, яке було на початку XIX ст. відносно недорогим – проживання та харчування (досить просте) у повітовому місті коштувало від 15 до 25 крб. на рік [11, 69].

Дещо пізніше матеріальне становище повітових судів поліпшилось. Так, указом від 30 вересня 1832 р. на утримання 15 повітових земських судів Чернігівської губернії, починаючи із 1833 р., кожному суду терміном на три роки виділялося по 1500 крб. На цей же період для утримання канцелярій 15 повітових судів Полтавської губернії виділялося по 1000 крб. Ці кошти призначалися для оренди квартир, утримання сторожів, жалування писарям і канцелярським служителям, закупівлю канцелярських припасів, опалення та освітлення [11, 70].

Найбільшим було жалування повітового судді та засідателів. Так, суддя Глухівського повітового суду А.П. Магеровський у 1855 р. отримував 342 крб. 58,5 коп., а засідателі В.О. Нарбут, П.Р. Гулякин та Г.С. Хоменко – по 228 крб. 57,5 коп. [16, арк. 4-9].

На жаль, навіть ті кошти, які були призначені для утримання повітових судів, видавалися несвоєчасно – державі було важко знайти для цих установ джерело фінансування. Здебільшого воно здійснювалося за рахунок земської повинності. Проблеми, пов'язані з нестачею коштів, вирішувалися окремо по кожній губернії.

Повітові суди припинили своє існування в результаті судової реформи 1864 р. Вона проводилася поступово, тому ці суди були скасовані не відразу. 20 листопада 1864 р. з'являються судові устами, які проголошували в державі новий судовий устрій, а затверджені імператором вони були тільки 19 жовтня 1865 р. Звичайно, нереально було б миттєво ліквідувати старі судові установи, а на

їх місці створити нові – всестанові суди, що мали іншу структуру та коло повноважень. До моменту остаточної ліквідації повітові суди продовжували отримувати розпорядження вищих інстанцій, виконували їх, вирішували кримінальні та цивільні справи. У Чернігівській губернії повітові суди продовжували працювати до 1869 р. [17, арк. 22].

Посилання

1. Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. – Чернигов, 1864. – 108 с.
2. Ефремова Н.Н. Судостроительство России в XVIII – первой половине XIX в. (историко-правовое исследование). – М., 1993. – 192 с.
3. Уортман Р.С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 496 с.
4. Державний архів Сумської області (далі ДАСО), ф.630, оп. 1, спр. 1.
5. Дегтярьов С.І. Матеріали повітових судів Лівобережної України (характеристика джерела) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – № 87-88. – С. 74-77.
6. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1968. – 368 с.
7. Российское законодательство X-XX веков. В 9 т. – Законодательство периода расцвета абсолютизма. – Т.5. – М., 1987. – 528 с.
8. Любавский М.К. История царствования Екатерины II. Курс, читанный в Императорском Московском университете весной 1911 года. – СПб., 2001. – 256 с.
9. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. – Учреждения. – СПб, 1833. – 709 с.
10. Памятники из законов. – Ч. 5. – М., 1807. – 413 с.
11. Лазаревський М.І. Пам'яті мої // Спогади Матвія та Олександра Лазаревських. Упор. І.Забіяка. – Київ-Самара, 2004. – 198 с.
12. Дегтярьов С.І. Губернаторська перевірка державних установ Чернігівської губернії 1859 р. та її результати // Сумська старовина. – 2010. – № XXX. – С. 152-163.
13. ДАСО, ф. 557, оп. 1, спр. 1.
14. ДАСО, ф. 582, оп. 1, спр. 556.
15. ДАСО, ф. 586, оп. 1, спр. 121.
16. ДАСО, ф. 746, оп. 1, спр. 7.
17. ДАСО, ф. 449, оп. 1, спр. 506.

Мельник М.А. Деятельность Глуховского уездного суда в конце XVIII – в первой половине XIX ст.

На основе изучения вопроса функционирования судебной системы Российской империи конца XVIII – первой половины XIX вв., используя фондовый материал Государственного архива Сумской области, автор рассматривает деятельность Глуховского уездного суда в изучаемый период и определяет специфические особенности в работе органов суда указанного региона.

Ключевые слова: органы суда, уездный суд, дворяне, крепостные акты, канцелярские служащие.

Melnyk M.O. Activity of Hlukhiv district court in the late XVIII-th – early XIX-th century

The author examines the activity of Hlukhiv district court during the late XVIII-th – early XIX-th centuries using funds of Sumy Oblast State Archives.

Key words: courts, county court, nobles, clerical employees.

08.04.2013 р.